

Вплив родинно-соціальних моделей поведінки на спроможність особистості долати особистісні кризи

Л.М. Гридковець

кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології та педагогіки, Київський інститут бізнесу та технологій

У статті подано аналіз криз життєвого шляху людини. Визначено характер прямих і опосередкованих особистісних криз. Досліджено проблематику впливу родинних соціальних моделей на здатність особистості долати особистісні кризи. Наведено деякі результати емпіричного дослідження щодо впливу непрямо виявлених батьківських моделей поведінки на переживання криз у дітей.

В статье представлен анализ кризисов жизненного пути человека. Определен характер прямых и опосредованных личностных кризисов. Исследована проблематика влияния семейных социальных моделей на способность личности преодолевать личностные кризисы. Приведены некоторые результаты эмпирического исследования по влиянию непроявленных родительских моделей поведения на переживания кризисов у детей.

The article analyzes person's life path crises, determines the character of direct and indirect personal crises, explores the problem of family-social models influence on person's ability to overcome personal crises, and gives some results of the empirical research on the influence of parental un-manifested behavior models on the way children experience crises.

Ключові слова: особистісна криза, родинно-соціальні моделі, родина, сім'я, кризовий період, вплив.

Постановка проблеми

Криза є одним із базових досвідів людської життєдіяльності. Саме ці досвіди дають змогу із потенціалу особистісної структури людини виховати людську особистість у ту, якою вона може стати. При цьому під «вихованням» розуміємо не стільки педагогічний процес, скільки процес «виховування», а саме: виявлення, проявлення, укріплення того, що було «заховане», тобто потенціалу особистості, який вміщає в себе найкращі взірці колективного та родового досвіду, повноту гармонійності особистості.

Проте за відсутності психологічного потенціалу на конструктивне подолання особистісних криз особистість не тільки не переходить на новий етап свого розвитку, а й здатна регресувати на попередні або навіть входити у хворобливі стани, що врешті-решт зумовлює розвиток психіч-

них і психосоматичних захворювань.

Проблема конструктивного подолання особистісних криз набуває особливої актуальності як в умовах нестабільності соціально-політичної ситуації в країні та світі, так і в умовах зростання хронічних і небезпечних для життя людини захворювань, зокрема СНІД, онкохвороби тощо. В умовах дезорієнтації особистості в базових цінностях і орієнтації на ситуативні цінності відбувається формування моделей поведінки «на втечу від реальності», що є також результатом неспроможності конструктивного проходження екзистенційних криз.

Таким чином, надзвичайно важливим є питання визначення джерел психологічної неспроможності особистості в подоланні труднощів, а також питання психологічного резерву для подолання особистісних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різні аспекти людських криз досліджували такі науковці: Л.І. Анциферова, Г.С. Абрамова, Б.Г. Ананьев, Н.А. Бахгадзе, Е. Берн [1], Л.С. Виготський, Е. Еріксон [2], А. Грюм, П.П. Горностаї, Л. Гридковець [3], Д.І. Іванова [4], Н.М. Когутяк [3], Ю.І. Лановенко, І. Малкіна-Пих, А. Маслоу, Т.М. Титаренко, Д. Оффер, Д. Олдгам, К. Хорні [6], З. Фройд, І. Ялом та інші. Проте родинна детермінанта вивчалася здебільшого лише в якості впливу сім'ї на поведінкові сценарії дитини, натомість вплив на здатність долати особою особистісні кризи вивчена недостатньо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Для конструктивного надання психологічної допомоги населенню необхідне чітке розуміння ролі особистісної кризи в структурі кризових періодів життєдіяльності людини; усвідомлення механізмів впливу родинних та родових соціалізаційних моделей на провокування та поглиблення особистісних криз, а також на активізацію механізмів виходу з них.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження місця та ролі родинних соціальних моделей у подоланні особистісних криз.

Виклад основного матеріалу дослідження

Протягом життя кожна людина проходить низку особистісних криз. Результати теоретичного аналізу проблеми особистісних криз (зокрема представлені в роботах: Л.І. Анциферової, Л.І. Божович, О.А. Бреусенко, Г.А. Вайзера, Ф.Ю. Василюка, Л.С. Виготського, О.А. Донченко, Е. Еріксона, Д.Б. Ельконіна, А. Маслоу, Р. Мея, Ф. Перлза, Т.М. Титаренко, С. Холл, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, І. Ялома та інших) і емпіричні та якісні дослідження серед клієнтів психотерапевтичної практики протягом 1996-2013 рр. дало можливість нам виділити дві базові групи

особистісних криз людини: прямі та опосередковані. До прямих особистісних криз ми зараховуємо: вікові (розвитку, релігійні, психосоціальні, психосексуальні) та екзистенційні (криза пошуку смислу життя, страх смерті, духовно-релігійні кризи тощо).

Проте будь-яка криза іншого характеру також має особистісну основу, бо саме особистість є суб'єктом цієї кризи і від особистості залежать наслідки переживання самої кризи. У такому разі ми можемо говорити лише про опосередковані особистісні кризи, до яких, зокрема, належить: кризи спільнот та кризи травматичних ситуацій. До категорії криз спільнот потрапляють: родинні кризи, професійні, соціальні, політичні, економічні тощо. Ще одна група криз, яка, будучи викликаною окремим фактором, стає особистісною кризою, це криза травматичної екстремальної ситуації. До цієї групи належать особистісні переживання людини, що стикнулася із ситуацією, пов'язаною з: розвитком смертельного або вкрай небезпечного захворювання (на кшталт онкохвороб, ВІЛ, інфаркту тощо), переживання екстремальних ситуацій, зокрема: насильства в усіх проявах (від сексуального насильства в сім'ї до заручництвом), природних чи техногенних катаклізмів.

Тож спробує крок за кроком розглянути особистісні кризи людини через призму поставлених завдань. Для прикладу розглянемо першу вікову кризу, яку переживає дитина на етапі формування свідомості – це криза «самості», що розпочинається у віці 1,2-1,5 роки. В основі цієї кризи лежить внутрішній конфлікт дитини між тим, що вона «хоче» та тим, що вона «може». У цьому віці малюк прагне, з одного боку, продемонструвати свою здатність робити все самостійно (намагається їсти самостійно, одягатися, прибирати тощо), відмовившись від материнської допомоги. З іншого – він не може обійтися без присутності близької людини. Психологічна дистанція між прагненням і вмінням є джерелом дитячої агресії, що призводить до розвитку невротичних тенденцій у по-

ведінці малюка. Проте саме в цей період, батьки стають тими, хто придушує дитячу активність. Батькам набагато простіше зробити самим багато речей (одягнути дитину, помити тарілку, підмести тощо), ніж потім переробляти за дитиною. То ж нерідко своїми активними діями батьки придушують активність малюка, тим самим формуючи інфантильність маленької особистості, що базується на соціальних моделях «непотрібності діяльності» та «навченої безпорадності». Коли ж дитина підостає, батьки самі займають конфронтаційну позицію щодо бездіяльності дитини, викликаючи зворотню агресію і не розуміння з боку дитини, яка у свою чергу «дуже чемно засвоїла запропоновану батьками модель» і не розуміє змін у вимогах і поведінці батьків.

Крім того, дитина з релігійного культурного простору переживає етап «релігійності за матір'ю», що є попереднім етапом до етапу передумов формування індивідуальної релігійності. Коли внутрішній конфлікт між тим, що «можу» та «хочу» загострюється, малюк застосовує демонстративні форми поведінки. Саме ці форми не рідко стають деструктивними подразниками для батьків, що перебувають у безпосередній молитовній практиці. Агресивні прояви батьків під час молитви формують у дітей неконгруентний її образ.

В умовах правдивого формування релігійності малюк уже на початку наступного етапу, так званого періоду передумов індивідуальної релігійності, відчуває певну інтимність у відносинах із Богом, особливу довіру до нього, хоча молитви за своїм змістом мають конкретний характер (наприклад: відчувши біль серед ночі малюк біжить до мами для спільної молитви). Однак подібний розвиток передумов індивідуальної релігійності можливий лише за умов милосердної родинної комунікації та позитивного образу соціальної моделі взаємодії в сім'ї [3].

Здається, у вікових особистісних кризах цілком зрозумілим є вплив батьківської родини на характер переживання криз, принаймні в дитячому віці. Натомість екзис-

тенційні кризи особистості не належать до категорії прородинних. Проте ця позиція є досить сумнівною, оскільки саме в родині закладається образ життя та смерті, свободи та поневолення, любові та ненависті, смислу життя, покликання тощо, навіть образ Бога також має свої витoki з батьківської родини. Наші дослідження (за методикою глибинного психотерапевтичного інтерв'ю та «Повноти життя» за Дж. Пауеллом) показують, що образ Бога лягає на патерн образу батька. І якщо цей образ агресивний, нерозуміючий, то образ Бога є прокурорським образом, який лише судить, хай навіть справедливо, але немилосердно. Проте у 25% респондентів із негативним образом батька (312 осіб) ми зустрічаємо інший образ Творця – жалісливий, образ, який насправді не має відношення до Бога, я є лише проекцією жалю до себе, зраненої в дитинстві батьком особистості. Серед останніх найчастіше зустрічаються жінки. Переживши повторну травму від своїх чоловіків, 24,5% респондентів зазначеної групи починає візуалізувати образ Ісуса Христа як ідеального коханого, який із позиції безмірного жалю до них розділяє з ними біль і стає уособленням ідеального чоловіка, що призводить до ще більшого віддалення жінки від чоловіка, зумовленого протиставленням Бога та чоловіка. Переклавши сказане на мову цифр, ми отримали такі кореляційні зв'язки:

- між наростанням у суб'єкта внутрішньої та зовнішньої конфліктності та наявністю в його житті несприятливого родинного середовища ($r = 0,77$, при $p < 0,001$);
- між образом батька та образом Творця ($r = 0,38$, при $p < 0,001$);
- позитивні кореляційні зв'язки між наявністю подвійного травматичного родинного досвіду (батьківська та власна родини) у жінок із релігійного середовища та втіканням у «чоловічу ідеалізацію Бога» ($r = 0,39$, при $p < 0,01$).

Як зазначалося вище, до опосередкованих особистісних криз належить кризи спільнот. Ці кризи насправді торкаються особистісних переживань і станів люди-

ни. При цьому базовий образ відреагування на ті чи інші сімейні подразники знаходять також свої витoki в батьківській родині. Мало того, практика показує, що до тридцяти років особистість ніби намагається напрацювати свої власні моделі взаємодії в сім'ї. При чому часто-густо це відбувається в якості протистояння деструктивним батьківським проявам, на кшталт «я так ніколи чинити не буду». Натомість, після тридцяти років починають послаблюватися когнітивні контрольовані особистістю поведінкові моделі, надаючи перевагу витісненим ментальним родинним образам. Особливої гостроти ця ситуація набуває, коли один із батьків помирає, а другий намагається станом горя або безпорадності привернути увагу дитини до себе. І тоді дитина вступає в роль, за принципом заміщення, «свого померлого батька» чи «матері», переходячи у патерн батьківського відреагування та поведінки. Нерідко в таких випадках ми чуємо слова жінки чи чоловіка «Я одружувався (одружувалася) з іншою людиною». Трагізм цієї ситуації часто посилює той із батьків, хто залишився живим, оперуючи біблійною заповіддю «шануй батька та матір», при цьому насправді порушуючи цю заповідь своїм зміщенням з батьківської ролі на роль дитини, яку необхідно доглядати (незалежно від віку та стану здоров'я).

Нами було проведене дослідження серед вибірки у 600 осіб (300 жінок і 300 чоловіків). Їм було запропоновано скласти перелік тих негативних якостей і характерологічних проявів батьків, які найбільше були їм неприємні в підлітково-юнацькому віці. А потім було запропоновано проаналізувати частоту появи цих проявів безпосередньо у них в період від 20 до 50 років. Результати дослідження показали, що саме від 30 років починають послаблюватися власні когнітивні установки і контроль щодо неприпустимості цих проявів у власному житті. Максимальної концентрації ці прояви досягають близько 40 років (39,6 р. у жінок і 41,2 р. у чоловіків) і далі переходять у сталу характеристику. Проте варто зазначити, що всі учасники експери-

менту не зверталися раніше до психологів, тобто не мали можливості пропрацювання як самих проявів, так і їх неприйняття в поведінці батьків; крім того всі учасники дослідження належали до позарелігійного або неактивного релігійного простору, що виключало можливість пропрацювання цих питань зі священником чи в релігійній спільноті.

Щодо соціальних і політичних криз, то вони не є катастрофою самі по собі, але можуть бути катастрофічними для особистості, яка переживає ці кризи як катастрофу. Як кажуть представники когнітивної психології: «Світ є таким, яким ми його сприймаємо. Хочеш змінити світ, змени своє сприймання цього світу». І от сама модель сприймання цього світу знову ж таки закладається в батьківській родині.

Саме родина формує у особистості базову довіру чи недовіру до світу (за Е. Еріксоном [2]); забезпечує захисними стратегіями «від людей», «до людей» чи «проти людей» (за К. Хорні [6]); формує модель структурної домінації его-станів (за Е. Берном [1]); закладає неадаптивні схеми когнітивно-поведінкового відреагування у вигляді ірраціональних настанов (за А. Еллісом [7]) або дає конструктивні життєві приклади подолання будь-яких труднощів тощо. І саме від цього вихідного стратегічного матеріалу й залежить часто-густо здатність особистості переживати суспільні, соціальні та політичні катаклізми.

У своїх дослідженнях І.А. Дідук виявила, що «наявність у старших дітей у сім'ї тенденції до переоцінки власних сил підводить до думки про формування у них переконання у значимості власної ролі в сімейних справах, розвитку власної самостійності. Часто це є реакцією дитини на батьківську настанову бути в усьому прикладом, що й стає для сиблінга засобом доведення своєї цінності. Винятком є позиція старшої сестри в діаді з молодшим братом, де перша часто має занижену самооцінку. Занижена самооцінка в молодших дітей у сім'ї, очевидно, пов'язана з відчуттям дитиною емоційного тиску з

боку членів сім'ї, що проявляється у підвищеній її опіці членами сім'ї» [8, с. 8]. А це ще раз підкреслює значення родинних позицій особистості у її формуванні життєвих сценаріїв, що, у свою чергу, забезпечує механізмами подолання особистісних криз.

Крім того, як зазначає Д.І. Іванов, «передача сенсів від батьків до дітей визначається як міжпоколінні родинні трансмісії в системі дитячо-батьківської взаємодії. Суть зазначеного процесу така: якщо акт виробництва сенсу (на батьківському рівні) припускає включення в систему значень і їхніх домінант дитини як об'єкта фрустрованих бажань і потреб, то формування аналогічної структури у дитини буде визначено інтенціями, заданими батьківським несвідомим. У силу цього різноманітні за формами та проявами проблеми і конфлікти батьків стають проблемою, яку переживає дитина. Індивідуальність дитини, що формується в таких умовах, часто має батьківські риси і батьківські вади; несвідомі інтенції відношення до дитини, зумовлені проблемою, що переживають батьки, у сукупності формують фонові умови розвитку індивідуальності дитини. У свою чергу, дитина у стосунках з батьками формує власну систему значень і сенсів за зразком та подобою батьківської, тобто концептуалізує батьківський досвід взаємодії з реальністю» [4, с.11].

Вплив батьківської родини на здатність долати особистісні кризи можна розглянути ще на одному прикладі. У 2008 р., щойно розпочалась економічна криза, протягом грудня довелось опрацювати «річну норму» «суїцидальних запитів». У звичайних умовах кількість осіб із суїцидальними дефініціями та спробами протягом року в моїй психотерапевтичній практиці становить 6-8 осіб. Натомість в грудні 2008 р. було 11 звернень із цією проблемою. І в кожному з випадків для подолання деструктивного образу сприймання дійсності доводилося відновлювати позитивний образ батька та матері на своїх батьківських позиціях і відповідальності за власну сім'ю.

Стосовно екстремальних травматичних ситуацій, то це питання набагато складніше за попередні, оскільки насправді охоплює нерідко не тільки горизонтальний зріз, а й глибокий вертикальний і пересічний, при чому як у сімейному, родинному та родовому контексті людини, так і в загальнолюдському. Відсутність конструктивної взаємодії з довколишнім світом і життєдіяльністю всього людства приводить до домінантності ситуативних цінностей над базовими, що і сприяє не ефективному, небережному використанню всіх видів ресурсів. Подібний процес при накопиченні негативного потенціалу призводить до ситуації «вибуху», і природа цього вибуду в усіх структурах (природній, технічній чи особистісній) ідентична. Кожна людина не існує само по собі, вона є частиною системи людства, тобто частиною людської спільноти. Значення людини як такої дуже влучно представлено у творах іудеє-християнської та мусульманської традицій (Торі, Біблії, Корані) саме в «акті її сотворення». Нагадаємо, у цих книгах ідеться про «сотворення» однієї людини, що в ентелехійному контексті виражається як «одна на весь світ». Тобто існує лише одна неповторна особистість на цілий світ... А відповідно, зло, завдане одній людині, є злом завданим усьому світові. Вбивство однієї людини є вбивством цілого світу, добро, сотворене одній людині, є добром сотвореним для цілого світу. Тож кожна особистість є причетною до цілого світу. І все, що не відбувається в ньому, також торкається кожної людини особисто. Будь-яка катастрофа у світі – це відповідальність не тільки безпосередньо причетних до цього осіб, а й усього людства, кожного індивідуума. Безвідповідальність людства акумулює безвідповідальність кожної окремої особи, що й проявляється часто-густо в різного роду катастрофах, в першу чергу природних і техногенних.

Що стосується питання, чому саме та чи інша особа опиняється в епіцентрі тієї чи іншої події, то на нього немає однозначної відповіді. У межах цієї роботи ми не будемо розглядати трансцендентні ймо-

вірності таких ситуацій, лише зауважимо екзистенційну значимість особистісного вибору позитивних наслідків негативних подій, а саме наявність: відкриття особистістю в собі нових якостей, приводу змінити власне життя, переосмислення власних цінностей. Як зазначає Н.М. Когутяк: «Нормальна життєва криза символізує появу вікових новоутворень особистості та свідчить про еволюцію її автентичності впродовж життєвого шляху. Шлях до себе, до становлення зрілої автентичності полягає в поступовому звільненні від зовнішніх, випадкових для особистості детермінант розвитку до опори на внутрішні духовні спонуки і досягнення справжньої автономії і свободи вибору» [5, с. 8].

Проте, як засвідчує практика, існує категорія осіб, з якими ніби постійно без їхньої згоди повторюються екстремальні ситуації. І тут необхідно шукати слід у сімейно-родових сценаріях.

Так, працюючи на базі кримінальної міліції з дітьми, які пережили сексуальне насильство від сторонніх осіб, та їх родинами з'ясувалося: у 90% випадків один або обоє з батьків цих дітей були жертвами насильства, переважно сексуального характеру (у цьому разі не йдеться про домашнє насильство). Продовживши це дослідження серед 60-65-річних батьків (вибірка становила 100 осіб – 50 жінок, 50 чоловіків), які ніколи не зазнали сексуального насильства (ні самі, ні їхні супутники жит-

тя), 86% із них були впевненими, що їхні діти також ніколи не ставали жертвами сексуального насильства. Тобто на цьому прикладі бачимо, що модель жертви не свідомо передається від батьків до дітей. І попри те, що діти можуть на когнітивному рівні не володіти інформацією щодо подій із батьками, на рівні несвідомого продовжують відтворювати батьківську модель «жертви».

Висновки

Особистісні кризи людини поділяються на прямі та опосередковані. До прямих належать вікові та екзистенційні кризи. До опосередкованих особистісних криз – кризи спільнот, зокрема: родинні, політичні, соціальні тощо та кризи травматичних ситуацій, пов'язані з втратами та екстремальними подіями. Дослідження показують, що батьківська родина є одним із головних факторів впливу на розвиток особистості, який і обумовлює характер переживання особою особистісних криз. З одного боку, особистість формується в умовах батьківської родини і стає носієм засвоєних сценаріїв взаємодії із собою та світом, що обумовлює механізми подолання особистісних криз. А з іншого – в родині формуються психологічні характеристики особистості, що безпосередньо включені в особистісну відповідальність особи за власне життя та власну спроможність щодо подолання особистісних криз.

Література

1. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Э. Берн. – С.-П. : Санкт-Петербург Оркестр, ТАЛИСМАН, 1994. – 432 с.
2. Эриксон Э. Детство и общество / Библиотека зарубежной психологии / Пер. с англ. к. психол. н. А.А. Алексеева / Э. Эриксон. – С.-П. : Летний сад, 2000. – ISBN:5-897440-036-9 – 416 с.
3. Гридковець Л.М. Етапи релігійного розвитку особистості // Практична психологія та соціальна робота / Л.М. Гридковець. – 2007. – № 6. – С. 16-29.
4. Іванов Д.І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибокої психології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна і вікова психологія / Д.І. Іванов. – Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Одеса, 2005. – 21 с.
5. Когутяк Н.М. Психологічні механізми становлення автентичності особистості в період життєвої кризи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Н.М. Когутяк. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 2007. – 26 с.

6. *Хорни К.* Невроз и личностный рост. Борьба за самоосуществление / Пер. с англ. Е.И. Замфира / К. Хорни. – К. : PSYLIB, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psylib.org.ua/books/hornk03/index.htm>

7. *Эллис А.* Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии. 2-е изд. / Пер. с англ. Т. Саушкиной / А. Эллис, У. Драйден. – С.-Пб. : Речь, 2002. – 352 с.

8. *Дідук І.А.* Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку//Автореферат дисертації на здобуття ученого ступеня кандидата психологічних наук за фахом 19.00.07 - педагогічна і вікова психологія./ І.А.Дідук: Інститут психології ім Г.С. Костюка АПН України. – Київ, 2001. – 20 с.